

Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 23 (2020)

Artikel: Elemaints d'üna grammatica cumparatistica dal rumantsch : idioms e rumantsch grischun
Autor: Arquint, Jachen Curdin
Kapitel: L'artichel determinà
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-880982>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 09.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Il tudais-ch dispuona d'ün sistem flexibel e fich activ grazcha a la «Wort-Bildung» chi permetta da far adiziuns da substantivs bod sco chi plascha, p. ex.:

Fahrzeugausweis
Fahrzeugausweisentzug
Fahrzeugausweisentzugsverfahren.

L'effet es quel cha'l stil nominal tudais-ch es **plü dinamic** co quel da las linguas neolatinas. Implü facilitescha il sistem tudais-ch eir la fuormaziun da neologissem, intant cha, illas linguas neolatinas, as haja qua o là plü fadia da chattar soluziuns chi satisfan.

90 L'artichel determinà

Remarchas da princip

L'artichel fuorma üna **unità stretta** cul nomen. I's po constatar cha l'artichel determinà *il, la, l'* fa quai in ün möd plü intensiv co l'artichel indeterminà *ün, üna, ün'*. Cun oters plets: la cumbinaziun dal nomen cul artichel determinà es fich frequent. Pronunzchada vain la cumbinaziun sco unità: *il chapè > ilchapè, l'hotel > lotel, la chapütscha > lachapütscha.*

- 91 Quista unità fonetica stretta po prodüer cas ingio cha'l participant nu sa plü chenüna part chi appartegna a l'artichel e chenüna al nomen.

Ils neologissem per 'Staubsauger' in ladin (l'apparat as derasa planet daspö ils ons 1925–30) sun in uorden cronologic

aspiradur
aspirapuolvra
tschütschapuolvra.

Pel sursilvan vala

tschetschapuorla
aspiratur.

Pel rumantsch grischun s'haja tschernü

tschitschapulvra.

Eir scha Dicz. ladin Eb. 2003, indicha be la fuorma *tschütschapuolvra*, confuorma al model tudais-ch, as doda in E eir amo *aspiradur*. Dal rest es quai la fuorma indichada sco unica in Dicz. ladin DR. Ad uffants chi nu van amo a scoula e recepischan la lingua be acusticamaing poja capitar chi analiseschan l'unità

laspiradur

in duos möds

o sco *l'aspiradur*
o sco *la spiradur*.

Il pled pudess dimena esser **masculin** *l'aspiradur* o **feminin** *la spiradur*.

Ün cas sumgliaint (sainza müdada dal gener) para da's preschantar cun

las aschinas (dal tren), expressiun dovrada in ladin sper
il binari (dal tren).

Quai sarà i uschea: il singular *la schina*, surtut dal tud. 'Schiene', probabel dal dial. tirolais 'Schina', es gnü inclet sco *l'aschina* e dà ün plural *las aschinas*. L'artichel dal DRG 1, 449 muossa cha l'impraist nun es gnü pür «cul tren», cun quai cha'l pled *aschina* gniva dovrà, p.ex. eir per l'inferadüra da la schlitra.

Quists «accidaints linguistics» pon illustrar co chi'd es gnü adaquella cha ad Ardez es *il luors* la fuorma üsitada per *l'uors*. L'artichel *l'* es gnü **aglutinà**. I's disch dimena ad Ardez

ün clap luors
ün bel luorsin.

Analog es il cas dal pled *z'Lüsch* dal dialect dal Partens, cul sen 'l'üsch dal son dal chucal'. La fuorma rumantscha *l'üsch* es gnüda recepida a seis temp dals germanofons sco ün'unità d'artichel e nomen ed ha fuormà la basa per degradar e plazzar il pled – cun üna specialisaziun – giò'n ui, pro'ls salvonurs.

A Ramosch es viva la fuorma

la lavardà

chi rimplazza la fuorma solita da

la vardà.

Cas analogs daja eir in otras linguas. Il nom frances per 'Halszäpfchen' es *la luette*. Insai füss quai *uette*, derivant da UVETTA cul *l'*apostrof aglutinà.

Pleds da character internaziunal sco *alcohol*, *algebra*, *almanac* sun eir gnüts surtuts da l'arab insembel cun lur artichel *al*.

92 Dal püt da vista da l'istorgia da la lingua deriva l'artichel determinà da las linguas neolatinas da l'adjectiv demonstrativ latin ILLE, ILLA, ILLUD 'quel, quella'.

Il latin classic nu cugnuschaiva l'artichel, ni quel determinà, ni quel indeterminà. Il pled latin CAMPUS pudaiva gnir inclet e dovrà sco *il chomp*, *ün chomp* o simplamaing sco *chomp*.

L'artichel s'ha sviluppà cul passagi dal latin a las linguas neolatinas per plüs motivs. Ün es sgür eir quel cha la pronunzcha dal latin s'ha müdada cul ir dal temp. Per exaimpel nu gniva la desinenza -M chi marcaiva l'accusativ plü articulada. In general han las desinenzas dals nomens, articoladas be plü a la buna, pers vieplü lur funcziun da marcar ils cas da la declinaziun, sco chi muossa il seguaint exaimpel al singular

nom.	TERRA
gen.	TERRAE
dat.	TERRAE
acc.	TERRA(M)
abl.	TERRA.

Las desinenzas sün -A, chi rapreschaintan ils cas ils plü frequaints (nominativ, accusativ, ablativ) piglian il suraman.

Decisiva es però statta eir la tendenza da la lingua discurrenda da marcar ün nomen cun quai chi's nomna la **deixis**. I's pudess circumscriber il term deixis cun 'tschögn', 'avertimaint'. La deixis ha la funcziun da dar reliev. In üna parabra poja capitar cha la raquintadra douvra tuot in üna jada spontanmaing *quel figl* impè da *il figl* per attrar l'attenziun, per dir «*i d'eira quel e na tschel*». Il chatschader latin nun es cuntaint da dir APER SELVATICUS *il* püerch sulvadi cur ch'el vain aint il fö quintond da la chatscha, ma el tscherna ILLE APER SELVATICUS *quel* püerch sulvadi per dar daplü reliev a la situaziun. L'adöver da ILLE, ILLA, ILLUD es, cul ir dal temp, dvantà adüs general ed ha tschüf üna valor neutrala.

La deixis po nascher sporadicamaing in üna o tschella lingua, in ün discuors spontan. Il fenomen as lascha illustrar fich bain cun exaimpels our d'ün text scrit in puter, *L'istorgia dall cavalier Peter et da la bella Magullonia*, publichà illa Crestomazia retorumantscha, tom 7. Là es l'artichel *il, la, l'* rimplazzà fich suvent da la fuorma scurzida *que* o da *quel, quella*, pronunzcha: *ke, kel, kella*.

Mu que Petter restet lönch durmanzo in quella isla.
Que groff et grofa gnittan a vair quella baselgia.
E gratagiett ün di, chia que cavalier Petter ...
Et ün di ...ngittell al port da que mer.

Uschea, p. ex., as poja s'imaginar cha l'artichel saja gnü vieplü frequaint e saja dvantà üsit.

93 La fuorma da l'artichel determinà ed indeterminà

In sia fuorma es l'artichel determinà ed indeterminà in rumantsch stret paraint culla fuorma da l'artichel in tschellas linguas neolatinas (cun excepziun dal rumen). El as preschainta in ün möd magari omogen.

Survista

Artichel determinà

	sg. m	sg. f	pl. m	pl. f
lad.	<i>il, l'</i>	<i>la, l'</i>	<i>ils</i>	<i>las</i>
surm.	<i>igl</i>	<i>la, l'</i>	<i>igls</i>	<i>las</i>
suts.	<i>igl, gl'</i>	<i>la, l'</i>	<i>igls</i>	<i>las</i>
surs.	<i>il, igl, gl'</i>	<i>la, l'</i>	<i>ils</i>	<i>las</i>
rg	<i>il l'</i>	<i>la, l'</i>	<i>ils</i>	<i>las</i>

Las fuormas dal sg., indichadas sco seguondas, valan per la cumbinaziun davant vocal.

Artichel indeterminà

	sg. m	sg. f	pl. m, f
lad.	<i>ün</i>	<i>üna, ün'</i>	<i>0</i>
surm.	<i>en</i>	<i>ena, en'</i>	<i>0</i>
suts.	<i>egn</i>	<i>egna, egn'</i>	<i>0</i>
surs.	<i>in</i>	<i>ina, in'</i>	<i>0</i>
rg	<i>in</i>	<i>ina, in'</i>	<i>0</i>

Las fuormas dal sg. f, indichadas sco seguondas, valan per la cumbinaziun davant vocal.

Las survistas qua sura permettann da far duos remarchas.

Il surmiran ed il sutsilvan muossan üna ferma tendenza vers la **palatalisaziun**. Il surmiran nu cugnoscia la fuorma apostrofada da l'artichel masculin davant vocal.

Il fat cha la fuorma **indeterminada** vain expressa **al plural** cul **segn 0** metta il **rumantsch sper il tudais-ch**.

Il talian exprima l'indeterminaziun al plural cul segn **0** o culla fuorma **dei, degli, delle**. Il frances s'inserva da **des**.

94 Adöver da l'artichel determinà

95 In cumbinaziun cun noms da personas

l's po trattar da noms e cunoms. Hoz vegnan dovrats per *nom* e *cunom* (tudais-ch: 'Name / Beiname') suvent ils terms: *prenom* e *nom* seguond il model dal tudais-ch dad hoz: 'Vorname / Name'.

96 In vallader es l'adöver uschea cha'l prenom vain dovrà sainza artichel

Dumeng, Jon, Fadri, Silvio, Annetta, Lina, Karin.

Para cha'ls responsabels per ün placat da la regiun turistica *Engadin Scuol / Nationalparkregion* hajan gnü difficulats da resguardar quist adöver, insai simpel e cler. Sün ün placat expost dal 2017/18 a Garsun staiva scrit grond e gross

A revair illa patria dal Uorsin.

Quai ha dat andit ad ün participant attent da Scuol dad intervgnir e da far resortir cha **l'üsit vallader** füss

A revair illa patria da Uorsin.

Cha quels chi han s-chaffi il placat nun han neir savü co as svolver ortograficamaing (dal impè da da l') es ün oter pêr mongias, insai üna piculezza.

La frasa da controlla

Segl es la patria da Dumeng Giovanoli

demuossa cler e net cha'l partecipant attent as basaiva sül üsit.

Il fat ch'ün participant interessà chi ha üna piazza importante ill'economia s'annunzcha e fa ün'intervenziun demuossa cha'l sen per la fuorma linguistica es hoz, pro singuls, viv ed alert.

L'intervenziun descritta ha in mincha cas gnü ün bun effet. Ils responsabels per la publicità scrivon plü tard sco recloma per ün chaschöl cun erbas da Guarda

... cun erbas dal cumün da Uorsin.

Tuottüna as poja constatar: persunas incumbenzadas o eir ün'istanza chi spordschess seis servezzans per chürar la lingua sün placats ed affischas e per la publicità füss üna chosa salüdaivla. Svistas e texts maladesters sün placats paran dad appartgnair in E a la normalità.

97 In puter as doda suvent la cumbinaziun cul artichel

la Maria, la Carla, il Claudio.

La vicinanza cul talian para d'avair gnü sia influenza.

- 98 In Surselva es l'adöver varià. SPESCHA, Gramm., constatescha cha «nums sempels» vegnan per regla dovrats cul artichel

il Gieri, la Catrina.

Ma el agiundscha cha la Lumnezia e tschertas parts da la Foppa preferischan la fuorma sainza artichel

Paul, Genoveva.

In cas d'enumeraziuns constatescha'l ün adöver masdà. In cas da noms dubels, assenza da l'artichel

Gion Paul

o, sülla Cadi, adöver cul artichel

il Sep Maria.

In connex cul adöver da l'artichel cun prenoms esa güstifichà da manzunar l'adüs dal Partens ingio cha'ls prenoms vegnan dovrats sainza l'artichel. Üna restanza dal substrat rumantsch?

Hitsch, Joos.

Hitsch hät gmaint: «S'isch alls gsait, was z'sägan isch».

- 99 Schi vain pro eir amo **ün titel** in **posiziun davant il nom**, schi variescha l'adöver sül territori rumantsch.

In Engiadina s'esa adüsà da **dir**

*il directer à Porta
il docter Champell
il magister Plouda
la doctressa Casanova.*

Apaina chi's **scriva**, para l'artichel ün pa massa popular e, forse, pensond al model dal tudais-ch scrit, vain el – in tals cas – laschè davent e quai bod per regla. I s'invlida cha'l talian ed il frances douvran eir els adüna l'artichel

*il professor Montuschi
le docteur Moret.*

In Surselva para l'artichel da gnir s-chivi in quists cas.
l's disch

*las publicaziuns da professor Decurtins
las lecziuns da professor Darms.*

100 In cumbinaziun cun denominaziuns toponomasticas

Las chartas geograficas da l'«Uffizi federal da topografia» indichan las normas per la denominaziun e per la scripziun.

Ils ultims ons s'haja gnü adüna daplü chüra dad indichar l'artichel pro'ls noms toponomastics chi vegnan dovrats **be cul artichel**.

Exaimpels

La Resgia
La Chalandrina
Il Plauns
Il Cuvels
Las Vallainas.

Ma:

Pradatsch
Vallatscha
Bargis, Grava Gronda.

Cun quai cha las indicaziuns da las chartas geograficas sun cleras, po eir ün ester interessà pel rumantsch eruir co chi'd es l'adöver. Scha la pronunzcha funcziuna, es ün'otra dumonda.

101 L'omissiun da l'artichel

In general as poja constatar cha l'omissiun da l'artichel es ün fenomen fich derasà in rumantsch.

Ün pèr exaimpels pon documentar quai (sainza tgnair quint da fuormas sco: *el ei miedi, ella es daintista*).

Sün (sü+in) chombra, giò'n (giò+in) chombra,
our in üert, giò'n üert, in üert, en curtgin,
in stüva, aint in stüva, our in stüva, sün stüva sura,
giò'n schler,
aint in chadafö, our in chadafö,
giò da s-chala, da scala giu,
suentèr tscheina, davo tschaina, davo predgia, suenter messa.

102 L'artichel determinà ed indeterminà + da

Exaimpels

ils da Tschlin, ils da Schlans, ils da Domat, ils da Cuir
in da sis, in da tschun.

A quistas fuormas es d'agiundscher chi dà fuormas complementaras

quels da Domat, quels da Tschlin.

La tscherna dal demonstrativ *quel* impè da l'artichel dà la pussibilità da dir eir

quellas da Tschlin (las da Tschlin nu funcziuness).

Fuormas complementaras dovradas jent sun implü

*ils Bargunsegners, ils Bivians, ils Guardüffels, ils Medelins,
ils Ramoschans, ils Sentiners, ils Schlarignots, ils Suschekels,
ils Tuatschins, ils Zernezers, ils Zuozingers.*

Il sursilvan va plü inavant culla fuorma da *ün da / in da* co il ladin. Il ladin douvra

ün da vainch, ün da tschinquanta,

ma preferischa

*ün tschincher, ün vaincher,
ün tschinquanterin
ün trajer, ün duer, ün üner.*

Interessantas sun fuormas sco

*il da beiber
il da migliar
il da viver.*

Culla pitschna revisiun da l'ortografia pels vocabularis rumantsch-tudais-chs s'haja gnü in E la tendenza da chürrar il «scriver insembel». Üna tala tendenza d'eira avant man da quel temp per quai chi riguarda l'ortografia dal tudais-ch. Il Dicz. ladin Eb. 2003 indicha: *il dabaiver, il dafar*. *Dafar* d'eira scrit insembel fingià in Dicz. ladin RD. Il proceder il plü frequent per substantivar es da dovrar l'infinitiv cul artichel

vall. *Davo il rier vain la crida.*
surs. *Il scriver fa plascher ad ella.*

103 L'artichel cun funcziun temporal

Cumbinà cun nomens chi indichan il temp, sco ils dis da l'eivna o la part d'ün'unità temporal in general, ha l'artichel üna funcziun speciala.

*Il lündeschdi
la dumengia
la gövgia*

voul dir il listess sco *mincha lündeschi* etc. Cun quista funcziun da l'artichel va il rumantsch a pêr ed a pass cul talian e cul frances.

Analog es l'adöver in connex cullas stagiuns

*la prümavaira, la stà
l'utuon, l'inviern*

e cun

la sera, la notg, la damaun

e cullas annadas

*ils 1945
igl onn 2015.*

Dal püt da vista diacronic po quist adöver esser ün reflex da l'uschè dit ACCUSATIVUS TEMPORIS dal latin. Sper quistas fuormas, derasadas in tuot il territori dal Grischun rumantsch, as poja registrar eir cumbinaziuns cun *da* chi sun fich vitalas, impustüt in E

<i>da prümavaira d'instà</i>	<i>dal 1939 dal 1968</i>	<i>dal 1939 al 1945 Mengia es dal 99.</i>
----------------------------------	------------------------------	---

104 L'artichel determinà in cumbinaziun cun preposiziuns

La frequenza da cumbinaziuns pussiblas cun preposiziuns ha dat andit a fuormas specialas sül chomp ortografic.

- 105 Per motivs istorics esa gnü adaquella cha las **preposiziuns a** e **da** vegnan trattadas in ladin ortograficamaing in ün oter möd co las preposiziuns *aint in, cun, per, sün*.

Il sursilvan ha chattà üna **soluziun cumünaivla** per tuots duos tips da preposiziuns.

Üna survista

	a		f sg.		pl.	
	m sg.					
lad.	al	a l'	a la	a l'	als	a las
surm.	agl	agl	alla	all'	agls	allas
suts.	agl	agl ¹	a la ¹	a l'	agls ²	a las ²
surs.	al	agl	alla	all'	als	allas
rg	al	a l'	a la	a l'	als	a las

¹ eir pussibel: *agli*, resp. *gli*

² eir pussibel: *aglis*, resp. *glis*

da

	m sg.		f sg.		m pl.	f pl.
lad.	<i>dal</i>	<i>da l'</i>	<i>da la</i>	<i>da l'</i>	<i>dals</i>	<i>da las</i>
surm.	<i>digl</i>	<i>digl</i>	<i>dalla</i>	<i>dall'</i>	<i>digls</i>	<i>dallas</i>
suts.	<i>digl</i>	<i>digl</i>	<i>da la</i>	<i>da l'</i>	<i>digls</i>	<i>da las</i>
surs.	<i>dil</i>	<i>digl</i>	<i>dalla</i>	<i>dall'</i>	<i>dils</i>	<i>dallas</i>
rg	<i>dal</i>	<i>da l'</i>	<i>da la</i>	<i>da l'</i>	<i>dals</i>	<i>da las</i>

Una cuorta discussiun da las soluziuns muossa cha pel ladin ha servi il frances da model. Il rumantsch grischun surpiglia la soluziun dal ladin.

Las fuormas surmiranas e sursilvanas han ragischs istoricas e sun parain-tas cullas soluziuns in talian.

Avant la revisiun ortografica dals 1920/30 stuvaivan ils uffants ladins «declinar» seguond il seguaint model

nominativ	<i>il magister</i>
genitiv	<i>del magister</i>
dativ	<i>al magister</i>
accusativ	<i>il magister</i>
ablativ	<i>dal magister.</i>

Quai d'eira üna spezcha da cumbinaziun tanter talian e grammatica latina.

106 Cumbinaziuns cun otras preposiziuns

Per illustrar las cumbinaziuns chi valan hoz cun otras preposiziuns dess servir l'exaimpel da la preposiziun **per**

art.	<i>il</i>	<i>l'igl</i>	<i>la</i>	<i>l'</i>	<i>ils</i>	<i>las</i>
lad.	<i>pel</i>	<i>pel</i>	<i>pella</i>	<i>pell'</i>	<i>pels</i>	<i>pellas</i>
surm.	<i>pigl</i>	<i>pigl</i>	<i>per la</i>	<i>per l'</i>	<i>pigls</i>	<i>per las</i>
suts.	<i>pigl</i>				<i>pigls</i>	
surs.	<i>pil</i>	<i>pigl</i>	<i>pella</i>	<i>pell'</i>	<i>pils</i>	<i>pellas</i>
			<i>per la</i>	<i>per l'</i>	<i>per ils</i>	<i>per las</i>
rg	<i>per il</i>	<i>per l'</i>	<i>per la</i>	<i>per l'</i>	<i>per ils</i>	<i>per las</i>

La soluziun in Engiadina chi vala per las preposiziuns *aint in*, *cun*, *per*, *sün* e correspuonda a la soluziun ortografica chi vala per las fuormas da **l'adjectiv demonstrativ quel**

<i>quel mür</i>	<i>quel adüs</i>	<i>quels stinvs</i>
<i>quella cumoda</i>	<i>quell'ura</i>	<i>quellas chapütschas.</i>

La soluziun es simpla. Listess saja vuschs chi vezzan problems e chi cussaglian da s-chivir las fuormas cumbinadas. I vain argumentà in möds sorprendents, p. ex. cha *culla* saja omonim cun *culla* 'Kugel'. Eir schi nun

es ingün dubi ch'üna frasa sco: «*No eschan its culla barcha da Lugano a Melide*» as preschainta sainza problems, eir in scrit. Dicz. ladin Eb. 2003 cussaglia tuottüna dad evitar, scha pussibel, las fuormas *culla, pella, sülla*.

Üna remarcha speciala sto gnir fatta in connex cullas preposiziuns *aint in* ed *our(a) in*. Discurrind sun tuottas duos preposiziuns fich vivas e nu fan difficultats. Cun scriver es impustüt la seguonda part **in** in cumbinaziun cul artichel **il** chi vain resguardada sco cumplichada. Perquai è'la gnüda evitada d'ürant tuot la fasa italianisanta da la lingua scritta e rimplazzada tras il talian **nel, nell', nella, nels, nellas**. Amo aint pels ons 1940 as chantaiva per finir la scoula la fin d'avrigl: «*La scoula ais finida, ils cudeschs met davent, / ed oura nel liber passaint eu vi meis temp /...*». Eir actualmaing vain adüna darcheu provà dad evitar la preposiziun *aint in*, siond chi prevala l'impreschiun ch'ella haja ün aspet exclusivmaing local. Üna frasa sco: «*Quai n'haja let aint il cudesch da terza classa*», es però correcta in scrit o a bocca.

Aint rinforza *in* e perda seis aspet strettamaing local.

In Surmeir sun pertoccas las preposiziuns *cun, giu(n), per, sen, tar*. Las Normas Surm. intimeschan instantamaing dad **evitar** las fuormas **colliadas pel feminin** singular e plural e da **preferir la fuorma separada**.

Pel sutsilvan adüa B.TSCHARNER, Gram., las preposiziuns *cun, sen, par, sur, tier, sper, tras* e manzuna cha **l'artichel feminin** nu vegna collià cullas preposiziuns e cha las fuormas colliadas vegnan dovradas «par ordinari agl lungaitg da mintgagi».

In Surselva as lian – sper *a* e *da* – eir las seguaintas preposiziuns cul artichel: *en, cun, per, sin, sper, sur, tier, tras*. SPESCHA, Gram., constatescha cha la colliaziun da las ultimas set fuormas saja «fetg usitada, denton buc obligatoria».

La soluziun tschernüda pel rumantsch grischun as basa sün criteris per üna lingua, dovrada impustüt in scrit. Sco cumbinaziuns pussiblas sun indichadas be quatter preposiziuns cul artichel masculin: *cun, en, per, sin + il(s)* dimena: *cul(s), el(s), pel(s), sil(s)*. «En texts neutrals èsi dentant recumandà da duvrar en quests cas la scripziun separada».

107 La fuormaziun dal plural

Üna constataziun chi's po far per tuot il territori dal Grischun rumantsch es cha'l **segn dal plural es -s**. L **-s** po gnir resguardà sco **segn distinctiv** da basa per tuot ils idioms.

Tuot tenor il svilup fonetic da tsherts suffixs partecipats a la fuormaziun nominala daja svilupps specials aint ils divers idioms.

Per quist motiv esa güst da trattar la fuormaziun dal plural ed impustüt ils cas specials ed ils cas singuls seguond ils idioms.

108 Situaziun in Engiadina

Regla generala: Il segn dal plural es -s. Substantivs chi glivran sün -s o sün -ss restan invariats.

Exaimpels

<i>il cudesch</i>	<i>ils cudeschs</i>	<i>la chasa</i>	<i>las chasas</i>
<i>ils cas</i>	<i>ils cas</i>	<i>la vardet</i>	<i>las vardets</i>
<i>il tass</i>	<i>ils tass</i>	<i>la qualited</i>	<i>las qualiteds.</i>

Cas specials

-à / -ats	Attenziun:	<i>la società</i> <i>la cità</i>	<i>las societats</i> <i>las citads</i>
-è / -els	Attenziun:	<i>l'anè</i> <i>il chapè</i> <i>il cafè</i> <i>il comitè</i>	<i>ils anels</i> <i>ils chapels</i> <i>ils cafès</i> <i>ils comitès</i>
-ü / -üds		<i>la palü</i> <i>la virtü</i>	<i>las palüds</i> <i>las virtüds</i>
-ur / -urs put. -uors		<i>la chalur</i>	<i>las chaluors</i> <i>las chaluors</i>
	Attenziun:	<i>la culur</i> <i>la flur</i>	<i>las culurs</i> <i>las culuors</i> <i>las fluors</i>

Cas singuls

<i>il chavagl</i>	<i>ils chavals</i>
<i>l'hom</i>	<i>ils homens</i>
<i>il pè</i>	<i>ils peis.</i>

Dürant la fasa da preparaziun pels vocabularis rumantsch-tudais-chs da la LR (fin dals ons 1950 / cumanzamaint dals ons 1960) – tema avischinaziun – esa gnü discutà a l'inlunga scha l'Engiadina nu pudess desister da declerar sco obligatoria la fuorma speciala *-ur* > *-uors* chi'd es viva be in puter. Las discussiuns han muossà cha'l temp nu d'eira amo madür per ün tal pass. Dicz. ladin Eb. 2003 til fa indichond pel vallader il plural sün *-urs* ed agiundscond «*-uors* es eir admiss».

In vallader s'ha mantgnüda impustüt la fuorma *fluors* sco plural da *flur* resp. *fluor*. Il plural sün *-uors* es sainza dubi sustgnü dal singular *fluor* 'Blume', derasà in Valsot, sper *flur* cul sen da 'Blüte' (DRG 6, 424ss.). Il plural *fluors* d'eira fich cugnuschü eir in connex cul titul da la collecziun da chanzuns *Fluors* chi'd ha gnü ün grond success e chi exista daspö il 1932 (4a ediziun 1965, cun notas).

Dal püt da vista diacronic esa da render attent cha la fuorma valladra in -à, p. ex. in *vardà*, es magari giuvna. Amo dūrant ils prüms decennis dal 20avel tsch., sporadicamaing fin aint pels ons 40, as pudaiva dudir a pronunzchar las desinenzas -à sco -ad, dimena: *vardad*, *qualitad*, cun ün -a- lung.

Il cas singul *citads* dess gnir manzunà per curiosità. L'argumentaziun pel -ds es statta l'omonimia (sic) cun *citats* 'Zitate', eir sch'ingün'orma nu vess mai sbarattà il feminin *las citads*, cul masculin *ils citats*.

Situaziun i'l Grischun Central

109 surmiran

Regla generala: Il segn dal plural es -s. Nomens chi glivran sün -s o sün -ss restan invariats.

<i>igl codesch</i>	<i>igls codeschs</i>	<i>la baruffa</i>	<i>las baruffas</i>
<i>igl nas</i>	<i>igls nas</i>	<i>la tgesa</i>	<i>las tgesas</i>
<i>igl cass</i>	<i>igls cass</i>	<i>la zerp</i>	<i>las zerps</i>

Cas specials

<i>-e / -eis</i>	<i>la pale</i>	<i>las paleis</i>
	<i>la pare</i>	<i>las pareis</i>
	<i>igl pe</i>	<i>igls peis</i>

Cas singul

<i>igl om</i>	<i>igls omens.</i>
---------------	--------------------

110 sutsilvan

Regla generala: Il segn dal plural es -s. Substantivs chi glivran sün -s o sün -ss restan invariats.

<i>gl'amitg</i>	<i>igls amitgs</i>
<i>igl cass</i>	<i>igls cass</i>
<i>igl nas</i>	<i>igls nas</i>

Cas special

<i>-i / -eals</i>	<i>igl cunti</i>	<i>igls cunteals</i>
	<i>igl rasti</i>	<i>igls rasteals</i>
	<i>igl ski</i>	<i>igls skis</i>

Cas singul

<i>igl um</i>	<i>igls umens.</i>
---------------	--------------------

111 Situaziun in Surselva

Regla generala: Il segn dal plural es -s. Nomens chi glivran sün -s o sün -ss restan invariats

	<i>il num</i>	<i>ils num</i> s
	<i>il glas</i>	<i>ils glas</i>
	<i>il cass</i>	<i>ils cass</i>
Cas specials		
<i>-i / -ials</i>	<i>il casti</i>	<i>ils castials</i>
	<i>il rispli</i>	<i>ils rispials</i>
<i>-i (-tschi, -schi, -gni) / -als</i>	<i>igl utschi</i>	<i>ils utschals</i>
	<i>igl ischi</i>	<i>ils ischals</i>
Cleras las excepziuns		
	<i>il ski</i>	<i>ils skis</i>
	<i>igl Ischi</i>	<i>ils Ischis</i> (periodic)
<i>-ie / -os</i>	<i>il fiep</i>	<i>ils fops</i>
	<i>igl iev</i>	<i>ils ovs</i>
Attenziun	<i>il tgiern</i>	<i>ils c^orn</i> s
	<i>il tgiert</i>	<i>ils c^ot</i> s
<i>-ie (-tschi, -schi, -gni) / -a</i>	<i>il tschierv</i>	<i>ils tscharvs</i>
	<i>il gnierv</i>	<i>ils gnarvs</i>
<i>-iel / -euls</i>	<i>il cavriel</i>	<i>ils cavreuls</i>
	<i>il caltschiel</i>	<i>ils caltscheuls</i>
<i>-iel / -ieuls</i>	<i>il tagliel</i>	<i>ils tagliuels</i>
	<i>il gugliel</i>	<i>ils guglieuls</i>
<i>-ie / -ia</i>	<i>il tierm</i>	<i>ils tiarms</i>
	<i>igl unviern</i>	<i>ils unviarns</i>
Attenziun	<i>igl officier</i>	<i>ils officiers.</i>
Particips substantivats		
<i>-au / -ai</i>	<i>il blessau</i>	<i>ils blessai</i>
	<i>il studegiau</i>	<i>ils studegiai</i>
<i>-iu / -i</i>	<i>il benedi</i>	<i>ils benedi</i>
Cas singuls		
	<i>il cavagl</i>	<i>ils cavals</i>
	<i>il cavegl</i>	<i>ils cavels</i>

Atenziun

<i>igl um</i>	<i>ils umens</i>
<i>il liug</i>	<i>ils loghens</i>
<i>igl ugau</i>	<i>ils ugaus</i>
<i>il schuldau</i>	<i>ils schuldaus.</i>

Remarcha: Fuormas sco *tablegiau*, *schuldau* fan eir plurals analogs *tablegiai*, *schul dai* (p. ex.: ERICA PEDRETTI, *Ils treis schul dai* 1971).

112 rumantsch grischun

Il rumantsch grischun ha surtut la regla generala dals idioms e tilla formulescha uschea: «pleds ch’han gia in *-s* al sg. a la fin restan invariabels».

Cas specials

<i>-è / -els</i>	<i>utschè</i>	<i>utschels</i>
<i>-à / -ads</i>	<i>prà</i>	<i>prads</i>
<i>-ì / -ids</i>	<i>vestgì</i>	<i>vestgids</i>

Cas singul

<i>um</i>	<i>umens.</i>
-----------	---------------

Cuorta conclusiun

La survista da las soluziuns muossa cha la fuormaziun dal plural es, dal püt da vista da la genesa, ün **conglomerat** dal svilup **fonetic** vital in üna regiun e da **convenziuns** ortograficas, nadas cul ir dal temp. Tras quai daja resultats chi cumpiglian tuot ils idioms ed üna ter varietà da divergenzas.

113 Il plural collectiv

Il rumantsch cugnuoscha üna gronda tscherna da fuormas collectivs dal plural.

E

<i>il besch</i>	<i>ils beschs</i>	<i>la bescha</i>
<i>il bes-ch</i>	<i>ils bes-chs</i>	<i>la bes-cha</i> (put.)
<i>il bös-ch</i>	<i>ils bös-chs</i>	<i>la bos-cha</i>
<i>il daint</i>	<i>ils daints</i> (da bocca)	<i>la dainta</i> (dal man, dal pè)
<i>la föglia</i>	<i>las föglias</i>	<i>la föglia</i> (bos-cha da föglia)
<i>il früt</i>	<i>ils früts</i>	<i>la frütta</i>
<i>il lö</i>	<i>ils lös, lous</i>	<i>la loua</i>
<i>il sdratsch</i>	<i>ils sdratschs</i>	<i>la sdratscha</i>
<i>il fögl</i>	<i>ils fögls</i>	<i>il fögliom</i>
<i>il mas-chel</i>	<i>ils mas-chels</i>	<i>il maschlom</i>
<i>la nüvla</i>	<i>las nüvlas</i>	<i>il nüvlom, il nüvel</i>
<i>la femna</i>	<i>las femnas</i>	<i>il femnai, il femnom</i>

<i>il paster</i>	<i>ils pasters</i>	<i>la pastriglia</i>
<i>il magister</i>	<i>ils magisters</i>	<i>la magistraglia</i>
<i>la magistra</i>	<i>las magistras</i>	<i>la magistraglia</i>
<i>il puob</i>	<i>ils puobs</i>	<i>la puobanaglia</i>
<i>il chindel</i>	<i>ils chindels</i>	<i>la chindlamainta</i>
<i>il kindel</i>	<i>ils kindels</i>	<i>la kindlamainta</i>
<i>l'utschè</i>	<i>ils utschels</i>	<i>l'utschlamainta</i>
<i>il prà</i>	<i>ils prats</i>	<i>la prada, pradaria</i>
<i>il Grischun</i>	<i>ils Grischuns</i>	<i>la Grischunia</i>
<i>il Rumantsch</i>	<i>ils Rumantschs</i>	<i>la Rumantschia</i>
<i>la Rumantscha</i>	<i>las Rumantschas</i>	<i>la Rumantschia</i>

C

surmiran

<i>igl crap</i>	<i>igls craps</i>	<i>la crappa</i>
<i>igl nerv</i>	<i>igls nervs</i>	<i>la nerva</i>
<i>igl pour</i>	<i>igls pours</i>	<i>la puraglia</i>
<i>igl nar</i>	<i>igls nars</i>	<i>la narramainta</i>
<i>la mostga</i>	<i>las mostgas</i>	<i>igl mustgom</i>

sutsilvan

<i>igl armaint</i>	<i>igls armaints</i>	<i>l'armainta</i>
<i>igl fretg</i>	<i>igls fretgs</i>	<i>la fretga</i>
<i>igl rom</i>	<i>ils roms</i>	<i>la roma</i>

S

<i>il grep</i>	<i>ils greps</i>	<i>la greppa</i>
<i>igl ies</i>	<i>ils oss</i>	<i>l'ossa</i>
<i>il péz</i>	<i>ils pézs</i>	<i>la pézza</i>
<i>il pum</i>	<i>ils pums</i>	<i>la puma</i>
<i>il rom</i>	<i>ils roms</i>	<i>la romma</i>
<i>il muagl</i>	<i>ils muagls</i>	<i>la muaglia</i>
<i>il lader</i>	<i>ils laders</i>	<i>la ladernaglia</i>
<i>la caura</i>	<i>las cauras</i>	<i>la cauramenta</i>
<i>la caglia</i>	<i>las caglias</i>	<i>il cagliom</i>

Il rumantsch grischun as cumporta confuorm a seis princips. In LANGENSCHIEDTS Wb. rtr. vain dat pais al fat cha'l plural collectiv vain trattà sintacticamaing sco ün feminin singular – *la maila è madira, la bratscha fa mal, la crappa è dira*. Implü vain provà da categorisar ils collectivs semantica- maing: «per las parts dal corp, per fritgs, substanzas natiralas e. a.»

Dal püt da vista diacronic as poja constatar cha'l plural collectiv dal rumantsch in **-a** deriva in princip dal neutrum plural in **-A** dal latin.

Exaimpel

DIGITUM	>	<i>det</i>
DIGITA	>	<i>daita, detta.</i>

Semanticamaing as preschainta il **plural collectiv** in **-a** uschea ch'el indicha **l'inseml dal elemaints**. Il **plural in -s**, da sia vart, indicha ils **singuls elemaints in möd aditiv**.

Il sistem in **-a** funcziuna in princip per nomens masculins.

Ün indizi per sia vitalità es la fuorma collectiv a pels numeral *duos* e *trais* (cf. cif. 170)

l's disch

<i>duos pers</i>	<i>dua pêra</i>
<i>trais daints</i>	<i>traja dainta.</i>

Ils collectivs fuormats cun suffixs *-aglia, -ainta, -enta, -om* fuorman suvent in connex cul semantisssem dal substantiv üna **unità affectica**. Els expriman tras quai p. ex. ün aspet nettamaing **spredechativ** o **ironic-spredechativ**: *il muos-chom, la ladernaglia*.

Cumbinats cun nomens da caracter semantic neutral, sco *paster, magister, pour*, han las fuormas collectivs *pastriglia, magistraglia, puraglia* üna valur neutrala.

114 Sintacticamaing as preschainta il plural collectiv sco **fuorma dal feminin singular**.

In congual cul frances e cul talian ha il rumantsch sviluppà la fuorma dal plural collectiv in ün möd fich express. Il frances nu til cugnuoscha per uschè dir. Il talian til preschainta in ün numer limità, per regla cul artichel al plural.

Exaimpels pel talian

<i>il membro</i>	<i>i membri (della società)</i>	<i>le membra (del corpo)</i>
<i>il braccio</i>	<i>i bracci (del fiume)</i>	<i>le braccia (del corpo)</i>
<i>il dito</i>	<i>i diti (del piede, dei guanti)</i>	<i>le dita (delle mani)</i>
<i>il ciglio</i>		<i>le ciglia</i>
<i>il labbro</i>		<i>le labbra</i>

Quistas indicaziuns pon gnir cumplettadas culla constataziun chi dà plets chi existan be sco collectivs

la gliעד   la genira
la marmaglia   la refla.

Il pled *gliעד* gniva dovrà plü bod eir sintacticamaing sco plural. Forsa ün effet da la derivanza dal pled: ahd. LIUT ‚Leute‘. Tras la scoula es l’adöver gnü fixà sül singular.

115 **Nomens dovrats be al plural (pluraletanta)**

Id es suvent uschea cha tals nomens dan expressiun al fat chi’s tratta logicamaing da daplü co be dad ün elemaint. La funcziun dal plural es in quists cas transparenta. In connex cun substantivs da caracter plü abstract, sco

finanzas, vacanzas

as lascha il participant guidar da l’adüs.

lad.   *las chatschölas, las chotschas, ils contuorns,*
                  ils fradgliuns, ils ögliers, ils jeans, ils shorts,
put.   *las arains, vall. la rain*

surs.   *las caultschas, las finanzas, ils sponsals,*
                  las persunalias, las raschladiras

Il tudais-ch svizzer douvra il plural *die Hosen*, in Germania vala il singular *die Hose*. Il talian discuorra da *i pantaloni*, il frances disch *les pantalons*.

I dà cas ingio cha’l singular as differenzchescha semanticamaing dal plural.

nozzas: nozzas d’argient, nozzas d’or,
ir a nozzas, far nozzas

La nozza (al singular) circumscriba in ladin ed in sursilvan *la festa da nozzas*, in sursilvan eir *il pêr: ina biala nozza* es lura sinonim *per in bi pêr* (cf. SPESCHA, Gramm.).

116 **Il plural cun funcziun elativa**

In Engiadina es l’adöver dal plural sco **elativ** magari derasà.

Exaimpels

- a *Cun chantar è’la buna dad ir sü otezzas.*
- b *I d’eira chalurs aint in quel auto.*
- c *El discuorra sveltezzas.*
- d *Id es stat ün di bellezzas.*
- e *I staivan jent a bajar sün quels bancs lunghezzas.*

Schi's fa atenziun co ch'üna tala frasa vain pronunzchada as poja notar

üna **pitschna posa** schi's tratta d'üna cumbinaziun
nomen + nomen al plural (exaimpels d, e).

La posa nu vain fatta schi's tratta d'üna cumbinaziun
verb + nomen al plural (exaimpels a, b, c).

Quai fa suppuoner chi'd es da tscherchar il model in cas sco

id es navaglias, id es naiveras
id es fraidüras, id es fradaglias, id es pirantüms,

o eir in cas sco

al veva dalurs (vallader, fuorma dialectala)
el vaiva duluors (puter)

ingio cha'l plural muossa cler e net ün aspet elativ in confrunt cun

el vaiva mal.

Il sursilvan, cul model *ina bellezza di, ina bellezza femna*, s'inserva d'ün oter princip chi vain trattà in connex cul elativ (cf. cif. 146).

117 **Cumportamaint special da nomens e da pronomes chi indichan persunas e, da cas a cas, eir bes-chas chasanas in E**

l's po constatar cha nomens e pronomes chi indichan **persunas** e, da cas a cas, **bes-chas chasanas** as cumportan sintacticamaing in E in ün möd different co tschels. Scha tals nomens vegnan cumbinats cun ün **verb da transitività directa**, schi dumondna la **preposiziun a**.

Exaimpels

Cura hast vis l'ultima jada a pin Dumeng?
Passond ha la presidenta salüda ad ün per ün.
Scha a quel ch'eu til vez, schi a quel til plunti tras.
Vainst a clomar a mai avant co ir a scoula?
Duonna Mengia es ch'ella tschercha disperadamaing a seis giat.

Cun tuot ils nomens o pronomes (rapreschantants) chi **non** indichan persunas o bes-chas chasanas – resentidas sco individualitats e chi han magari eir ün nom – vain la **transitivà directa** cumbinada sainza preposiziun.

Duonna Notta es ch'ella fabrica üna chasa nouva.
Id han üna mür in schler e nu vegnan da tilla tschüffer.

l's po as dumandar scha quist sistem ha da chefar cun üna differenziaziun plü veglia chi's vess mantgnüda in Engiadina e chi's vess basada per nomens sün

üna opposiziun «esser animà» vs. «esser inanimà».

I dà indizis chi laschan suppuoner cha quista prova d'interpretaziun pudess avair mans e peis. l's po nempe observar cha'l rumantsch ha ün sistem sintactic bain svilupà per far ressortir

l'opposiziun «persunal» vs. «impersunal» pro'l verb.

Cun trattar l'adöver predicativ e la fuorma impersunala pro'l verb gnarà preschantada quella opposiziun plü in detagl (cf. cif. 131, 185). Là as poja provar dad eruir schi's po chattar pro quists duos tips d'opposiziun

ün rapport, v. d. ün princip cumünaivel,

chi s'exprima

aint illa **classe nominala in ün möd**: esser animà vs. esser inanimà

aint illa **classe verbala in ün oter**: persunal vs. impersunal,

ma, in fuond,

as basan ils duos princips sün ün' **analisa congruenta da la percepziun**.

In congual cullas linguas neolatinas e cul tudais-ch as muossa il seguaint purtret

tal.	<i>Chiamo mia sorella.</i>
fr.	<i>J'appelle ma soeur.</i>
sp.	<i>Llamo <u>a</u> mi hermana.</i>
vall.	<i>Eu clom <u>a</u> mia sour.</i>
put.	<i>Eau clam <u>a</u> mia sour.</i>
tud.	<i>Ich rufe meine Schwester.</i>

La soluziun ladina para d'esser parainta cul spagnöl ingio cha l'object direct vain cumbinà culla preposiziun *a*, schi's tratta d'üna persuna identifichabla.

Cun trattar il pronom persunal (cf. cif. 179, 180) vain documentà cha'l sistem descrit cumainza a sbaloccar in cumbinaziun cul **pronom persunal intunà** e cha quai nu resta sainza influenza sülla vitalità da l'inter sistem.